

Katarzyna Kubuj*

Tradycje francuskiego konstytucjonalizmu w polskiej myśli ustrojowej

Traditions of French Constitutionalism in Polish Constitutional Thought

STUDIA I ANALIZY

Słowa kluczowe: Konstytucja, V Republika Francuska, tradycja konstytucyjna, myśl ustrojowa

Key words: constitution, Fifth French Republic, constitutional tradition, political thought

Abstrakt: Oddziaływanie francuskiego konstytucjonalizmu na polski porządek prawny jest obecne w badaniach i analizach doktryny prawa konstytucyjnego. Francuska tradycja konstytucyjna tworzy bowiem część dziedzictwa prawnego Europy, do którego twórcy polskiej państwowości chętnie się odwoływali. Niniejszy tekst przedstawia główne myśli, które na przestrzeni ponad dwustu lat – od drugiej połowy XVIII w. do czasów nam współczesnych – wpływały na kształt ustrojowy państwa polskiego w drodze recypowania, negocjowania albo przejmowania w zmienionym kształcie rozmaitych rozwiązań instytucjonalnych.

Abstract: The influence of French constitutionalism on the Polish legal order is still present in the studies and analyses of the doctrine of constitutional law. Indeed, the French constitutional tradition forms part of the European legal heritage to which the founders of Polish statehood readily referred. The present text outlines the main thoughts and ideas which, over a period of more than two hundred years – from the second half of the 18th century to the present day – have influenced the constitutional shape of the Polish state either by way of recapitulating or negating various institutional solutions.

---

* ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3689-4520>; dr hab. n. praw. Kierowniczka Centrum Polsko-Francuskiej Myśli Prawniczej Instytutu Nauk Prawnych PAN. E-mail: k.kubuj@inp.pan.pl.

Wprowadzenie

Sześćdziesiąta piąta rocznica wejścia w życie Konstytucji V Republiki Francuskiej z 1958 r. – najdłuższej obowiązującej francuskiej ustawy zasadniczej – stała się okazją do debat także wśród polskich badaczy prawa konstytucyjnego¹. Podejmując refleksje nad ustrojem państwa warto bowiem odnosić się nie tylko do własnej tradycji, ale także do innych modeli ustrojowych, do zasad i dorobku doktryny międzynarodowej oraz europejskiej kultury prawnej. Francja – dzięki liczbie i różnorodności swoich doświadczeń – stanowi swoiste laboratorium polityczno-ustrojowe², wprowadzające i wypróbowujące nowe konstrukcje ustrojowe, do których często nawiązywali twórcy kolejnych systemów³. Polska doktryna i praktyka prawnicza chętnie sięgała do francuskich doświadczeń. Niniejszy tekst przypomina idee, które na przestrzeni ponad dwustu lat – od drugiej połowy XVIII w. do czasów nam współczesnych – wpływały na kształt ustrojowy państwa polskiego w drodze recypowania, negocjowania czy przejmowania w zmienionym kształcie rozmaitych rozwiązań instytucjonalnych. Odwołanie do tradycji skłoniło do spojrzenia na te zależności nie tylko przez pryzmat konkretnych regulacji, ale także faktów historycznych determinujących określone decyzje konstytucyjnoprawne.

Na przełomie wieków XVIII i XIX

Voltaire, Diderot, Rousseau, Sièyes czy Montesquieu należą do kanonu najznamienitszych przedstawicieli epoki Oświecenia, których idee wpłynęły na poglądy reformatorów państwa w Polsce drugiej połowy XVIII w. Jak zauważa

¹ Tekst stanowi rozwiniętą wersję wystąpienia podczas konferencji naukowej pt. „Państwo, prawo i naród. Czy V Republika jest wciąż atutem Francji?” zorganizowanej przez Centrum Polsko-Francuskiej Myśli Prawniczej Instytutu Nauk Prawnych PAN oraz Europejskie Centrum Badań Ustrojowych Uniwersytetu Łódzkiego 28 września 2023 r., czyli dokładnie w dniu 65. rocznicy referendum, w którym naród francuski zatwierdził Konstytucję V Republiki.

² M. Morabito, D. Bourmaud, *Historia konstytucyjna i polityczna Francji (1789–1958)*, tłum. A. Jamróz, Białystok 1996, s. 27; E. Gdulewicz, *System konstytucyjny Francji*, Warszawa 2000, s. 5–6; Ch. Bigaut mówi o „laboratoire des expériences constitutionnelle” (laboratorium doświadczeń konstytucyjnych), *Le réformisme constitutionnel en France (1789–2000)*, Paris 2000, s. 21; P. Mbongo używa określenia: „exception constitutionnelle française” (francuska wyjątkowość konstytucyjna) *La Ve République. Une brève histoire intellectuelle*, «Politeia» 2009, nr 16, s. 177; podobnie J.L. Pezant, *De la mise en oeuvre des Constitutions: l'exception française*, [w:] *Mélanges en l'honneur de Jean Gicquel. Constitutions et pouvoir*, Paris 2008, s. 409.

³ K. Kubuj, *Zmiana Konstytucji V Republiki Francuskiej. Przedmiot, tryb, kontrola*, Warszawa 2018, s. 54.

Adhemar Esmein, nigdy wcześniej spekulacje literacko-filozoficzne nie oddziaływały tak potężnie na prawodawstwo i dzieje ludzkości⁴. Ograniczając się do dwóch nazwisk warto wspomnieć, że Jean Jacques Rousseau (1712–1778) w fundamentalnym dziele *Umowa społeczna* przyjął założenie równości ludzi i posiadania przez nich niezbywalnych praw, których ograniczenie na rzecz państwa nie pozbawia – jako zorganizowanego ludu – suwerennej władzy państwowej. Innym ustrojowym osiągnięciem epoki była nauka o rozdziale władz Charles’a Louisa de Montesquieu (1689–1755), wyrażona w dziele *O duchu praw* z 1748 r., za którą – cytując Esmeina – Europa i Ameryka płacą dań dziękczynną⁵.

Znaczący dla sprawy polskiej, choć w warstwie czysto teoretycznej, okazał się zbiór przemyśleń Jeana Jacques’a Rousseau wyrażony w *Uwagach nad rządem polskim*⁶. Warto odnotować, że Rousseau nigdy w Polsce nie był, bazował na opiniach jednego ze stronnictw, co sprawiło, że w przeglądzie polskich instytucji politycznych zalecał raczej drobne korekty niż wielkie reformy, czyniąc *Uwagi* oryginalnym dziełem z obszaru teorii politycznej⁷. Dostrzegał jednak wartość narodu polskiego, pochwalał odporność na agresję i patriotyczny zapał, apoteozował Polaka, który nigdy nie stanie się Rosjaninem, Polaka, który nosi swoją ojczyznę w sercu – następne dwa stulecia historii Europy miały potwierdzić tę proroczą wizję. Zupełnie odmienną, bo prorosyjską i antypolską

⁴ A. Esmein, *Prawo konstytucyjne*, Warszawa 2013, reprint wydania z 1921 r., s. 203. Autor wspomina jednak, że pojęcia przez nich wypracowane zapożyczali od myślicieli tworzących w XVII i XVIII w. w różnych krajach europejskich „Szkolę prawa natury i prawa narodów”.

⁵ A. Esmein, *Prawo konstytucyjne...*, s. 355. Warto przy tym zauważyć, że jakkolwiek teoria podziału władz wiązana jest z osobą Monteskiusza, rozróżnianie rozmaitych atrybucji zwierzchnictwa i przypisywanie ich różnym władzom znane było wcześniej twórcom szkoły prawa natury. Np. J. Locke, wychwalając prawo angielskie „common law” i krytykując francuski absolutyzm, ukazał konieczność podziału władzy na trzy sektory. Tylko trzeci – władza konfederacyjna – różni się od trójpodziału Monteskiusza.

⁶ *Uwagi nad rządem polskim*, tłum. M. Starzewski, Kraków 1924, https://kpbk.umk.pl/dlibra/publication/36083/edition/47300/content?format_id=2 (21.12.2023). Do napisania uwag skłonił Rousseau hrabia Michał Wielhorski, przedstawiciel konfederacji barskiej. Oficjalnie prosząc o wskazówki co do reform ustroju Polski, Wielhorski pozyskiwał poparcie intelektualistów dla konfederacji, zdobywał ich sympatię oraz inspirował różne teksty. W latach 1770–1772 powstały *Uwagi* Rousseau oraz *Rząd i prawa Polski* Mably’ego, ale żadnego z tych dzieł nie opublikowano w tym okresie. *Uwagi* wydano w 1775 roku po francusku (w Londynie). Rousseau bazował na Wielhorskim, co wskazywało na jego zaangażowanie po jednej ze stron i akademicki dystans.

⁷ Rousseau nie zalecił nawet likwidacji liberum veto, chociaż zbyt częste egzekwowanie wymogu jednomyślności uważał za „barbarzyńskie” i przekonywał, że nadużywanie tego instrumentu powinno być zagrożone karą. Chociaż w *Umowie społecznej* przyznał „prawodawcy” niezwykle silną pozycję, zareagował dosyć powściągliwie, kiedy Wielhorski zaproponował mu taką rolę w odniesieniu do Polski. Zarekomendował, aby zmian dokonywać „z niezwykłym umiarem”, ponieważ prawo musi rządzić „sercami obywateli”.

koncepcję w kontekście Europy Wschodniej zbudował Voltaire, wierny mocarstwowym zapędom carycy Katarzyny⁸.

W obliczu reformatorskich zmagień, 3 maja 1791 r. uchwalono w Warszawie Ustawę rządową – pierwszą w Europie, a drugą po amerykańskiej nowoczesną konstytucję, która w polskiej tradycji figuruje jako Konstytucja 3 maja⁹. I chociaż znalazła się w niej część postulatów, jakie Rousseau zawarł w *Uwagach o rządzie polskim*, trudno jest rozstrzygnąć, jak duży wpływ na treść Ustawy rządowej miały zawarte w nich ustalenia. Bez wątpienia jednak nawiązano w niej do dorobku Rosusseau i jego *Umowy społecznej* przyjmując nowoczesne rozumienie „narodu”. Nie był to już tylko tradycyjny „naród szlachecki”, ale wszyscy mieszkańcy państwa, niezależnie od zakresu spraw przysługujących poszczególnym stanom. Narodowi gwarantowano władzę stanowienia praw, wybierania urzędników do magistratur, czy kontrolę nad wszelkimi działaniami administracji. Od Monteskiusza zaczerpnięto koncepcję „rządu umiarkowanego” oraz trójpodziału władz:

„trzy władze rząd narodu Polskiego składać powinny [...] to jest władza prawodawcza w stanach zgromadzonych, władza najwyższa wykonawcza w królu i Straży i władza sądownicza”¹⁰.

⁸ L. Wolff, *Wynalezienie Europy Wschodniej. Mapa cywilizacji w dobie oświecenia*, Kraków 2020, zob. tenże, *Polska według Rousseau*, <https://histmag.org/Polska-wedlug-Rousseau-21535> (21.12.2023); R. Wołoszyński, *Polska w opiniach Francuzów XVIII w. Rulhière i jego współcześni*, Warszawa 1964.

⁹ P. Wiązek zauważa, że jeszcze przed uchwaleniem konstytucji w Warszawie pojawiły się w Europie akty prawne uznawane przez niektórych badaczy za pierwsze w dziejach konstytucje. Polemiki i spór o to, gdzie i kiedy powstała pierwsza w dziejach Europy – czy świata – konstytucja, uzasadnia zróżnicowaniem pojmowania i definiowania tego terminu, jak również kryteriów, jakim sprostać winien akt prawny, by zostać uznanym za konstytucyjny. Autor wskazuje ponadto, że obie konstytucje (zarówno polska, jak i francuska) nie tworzą zamkniętego, jednostkowego i jednorodnego stanu prawnego. Uzupełniają je (lub – jak chcą niektórzy badacze – stanowią ich immanentną, integralną część) inne jeszcze akty normatywne (tzw. ustawy okołokonstytucyjne); zob. W. Uruszcak, *Ustawy okołokonstytucyjne Sejmu Wielkiego z 1791 i 1792 roku*, «Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa» 2013, nr 6 (3), s. 247–258. W przypadku Ustawy Rządowej są to przede wszystkim: Prawo o sejmikach z 24 marca 1791 r., VL, s. 233–240; Prawo o miastach królewskich z 18 kwietnia 1791 r., VL, s. 215–219, oraz prawo pt. Sejm konstytucyjny extraordinaryjny z 28 maja 1791 r., VL, s. 241–243. Wszystkie te trzy ustawy zostały wprost wymienione w konstytucji majowej. Uznaje się, że w szerokim ujęciu było ich łącznie 24. W przypadku francuskiej ustawy konstytucyjnej za integralną jej część składową uznano Deklarację Praw Człowieka i Obywatela z 26 sierpnia z 1789 r. (stanowiącą do dziś część francuskiego bloku konstytucyjności – KK). Zob. *Dwie pierwsze nowożytnie, europejskie konstytucje: podobieństwa i różnice*, «Opolskie Studia Administracyjno-Prawne» 2020, vol. 18, issue 3, s. 132 i n.

¹⁰ A. Ajnenkiel, *Konstytucje Polski 1791–1997*, Warszawa 2001, s. 53. P. Wiązek, podkreśla, że polski i francuski akty konstytucyjne z 1791 r. stanowiły jurydyczną emanację filozofii europejskiego oświecenia, choć czerpały z niej w różnym stopniu i z różną intensywno-

Jak istotną rolę wydarzenia rewolucyjnej Francji odegrały w kształtowaniu ducha reformatorów, świadczy hołd króla Stanisława Augusta Poniatowskiego wyrażony w liście do francuskiego Zgromadzenia Narodowego:

„Daliście światu wspaniały przykład i ten przykład jest już naśladowany [...]. Ojczyzna moja oświecona waszemi uchwałami, silna waszym doświadczeniem zaszczyliła się (przywłaszczyła sobie) tytułem wolności, bez zaznajomienia się z jej dzieciństwem; tak to przez dokonanie waszego szczęścia zapoczątkowaliście szczęście nasze [...]”¹¹.

To przesłanie ostatniego polskiego monarchy, pokazuje zjawisko dla Polski szczególne. W wyjątkowych okolicznościach społeczno-politycznych, na krótko przed definitywnym zniknięciem Królestwa Polskiego z politycznej mapy świata, powiew wolności przywiał z rewolucyjnej Francji i został zaszczerpiony na polskim gruncie. Sto trzydzieści lat później, przy okazji prac nad Konstytucją z 1921 r., Władysław Woś – niejako ku przestrodze – tak komentował wydarzenia z 1791 r.

„Wzięto rzecz gotową, która wyrosła i na innym gruncie, i z innego podłoża, i w innych warunkach, i zastosowano do wręcz innego organizmu, który u siebie tej konstytucji, jako swego wykładnika nie wyłonił, ale chciał do importowanego wykładnika obcego narodu polski organizm narodowo-państwowy dogiąć. [...] Polska, bez przejścia bólów rodzenia konstytucji, przywłaszczyła sobie to dziecko, chcąc je uważać za takie, któreby było z krwi i kości narodu polskiego, podczas gdy ono było z krwi i kości narodu państwa francuskiego, a więc dla państwa francuskiego w pierwszym rządzie dostosowane, jako narodu tego wykładnik”¹².

Po upadku Pierwszej Rzeczypospolitej nadzieję na odrodzenie państwowości przyszły wraz ze zwycięstwami Napoleona, w którym widziano męża opatrnościowego. Wojny z państwami okupującymi polskie ziemie przywróciły bowiem sprawę polską na arenę międzynarodową, a to miało niebagatelne znaczenie¹³.

---

nością. Myśl polityczna wieku światła ukształtowana została na trzech fundamentalnych ideach: praw naturalnych jednostki (z aksjomatycznym ujęciem ich niewzruszalności), teorii umowy społecznej i zwierzchnictwa narodu, który jest źródłem władzy oraz systemu podziału władz, zapewniającego praworządność. Zwraca uwagę, że koncepcje te łączyli najczęściej z trzema wielkimi myślicielami epoki, z Johnem Lockiem, Janem Jakubem Rousseau oraz Karolem Ludwikiem Monteskiuszem. Tamże, s. 137.

¹¹ Cyt. za W. Włoch, *O duchu konstytucji*, [w:] *Ankieta o konstytucji z 17 marca 1921*, reprint Warszawa 2014, s. 45. Zob. także M. Kruk, *Le parlement dans la tradition constitutionnelle polonaise*, [w:] *L'État et le droit d'est en ouest. Mélanges offerts au professeur Michel Lesage*, Paryż 2006, s. 201.

¹² W. Włoch, *O duchu konstytucji...*, s. 45.

¹³ Na mocy traktatów międzynarodowych (francusko-rosyjskiego z 7 lipca i francusko-pruskiego z 9 lipca 1807 r.) z większości ziem polskich zagarniętych podczas rozbiórów przez Prusy utworzono Księstwo Warszawskie, nowe państwo będące faktyczną kontynuacją dawnej Rzeczypospolitej w obrębie znacznie zmniejszonego terytorium. Księstwo Warszawskie było państwem o ograniczonej suwerenności i uzależnionym

W dniu 19 lipca w Dreźnie Napoleon podyktował zasady konstytucji, które zostały następnie opracowane i uporządkowane. Oryginał tekstu konstytucji (sporządzony na pergaminie) pod nazwą *Statut Constitutionnel du Duchè de Varsovie* został podpisany przez Napoleona 22 lipca 1807 r., do niego należało prawo jej zmiany i rewizji. Akt ten miał być zgodny „z spokojnością państw ościennych”, co uniemożliwiło przywrócenie mocy obowiązującej Ustawy Rządowej z 1791 r.¹⁴ Zasady konstytucji z 22 lipca 1807 r. wywodziły się głównie z konstytucji francuskiej VIII roku (1799), a w znacznie mniejszym stopniu z konstytucji roku X (1802) i XII (1804). Ustawa zasadnicza Księstwa Warszawskiego stanowiła zarazem jedną z licznych konstytucji napoleońskich, zawierających obok charakterystycznych podobieństw, również znaczne odmienności w stosunku do tych aktów. Napoleon wprowadził do Księstwa Warszawskiego wiele nowoczesnych instytucji i urzędzeń francuskich. Jednakże forma i zakres tych narzuconych rozwiązań wywoływały opór znacznej części społeczeństwa polskiego. Odnosiło się to do modelu państwa charakteryzującego się centralizacją i hierarchicznym podporządkowaniem jednoosobowych organów panującemu. Napoleon uwzględnił jedynie w ograniczonym zakresie postulaty strony polskiej w dziedzinach nie mających zasadniczego znaczenia dla napoleońskiego modelu państwa (ustrój parlamentarny). W tym zakresie utrzymana została ciągłość polskich instytucji państwowych, zachowano wiele instytucji stanowo-feudalnych¹⁵.

Okres międzywojenny

Po pierwszej wojnie światowej i odzyskaniu niepodległości Polska stanęła przed trudnym zadaniem zorganizowania od nowa swojej państwowości. Prace konstytucyjne rozpoczęto bardzo szybko, a inspiracji szukano także w obcych modelach ustrojowych, spośród których doświadczenia III Republiki Francuskiej zdominowały ostateczne rozstrzygnięcia¹⁶. Łącząc parlamentaryzm

---

politycznie od Wielkiego Cesarstwa. Jego utworzenie stanowiło częściowe przekreślenie traktatów rozbiorowych. Jak pisał M. Handelsman „Na widownię międzynarodową powróciła sprawa polska, wysunięta własnym orężem. Kraj ujarzmiony znów nawiązał tradycje łączności i współpracy twórczej z kulturą zachodu. Błysło, choćby na chwilę, promienne światło nadziei, a w duszy narodu odrodziła się wiara, że «jeszcze nie zginęła», którą żyć miał przez cały wiek XIX”. Cyt. za *Księga Pamiątkowa Obchodu Napoleońskiego w Polsce*, Pułtusk 2001 (reprint wydania z 1921 r.), s. 38.

¹⁴ M. Kallas, *Ustrój konstytucyjny Księstwa Warszawskiego*, «Przegląd Sejmowy» 2007, nr 5, s. 14–15. Tenże, *Konstytucja Księstwa Warszawskiego. Jej powstanie, systematyka i główne instytucje w związku z normami szczegółowymi i praktyką*, Toruń 1970.

¹⁵ Tamże, s. 16.

¹⁶ Warto zauważyć, że spory wokół kształtu ustrojowo-politycznego trwały ponad dwa lata, debata konstytucyjna była długa i ożywiona, scierały się różne, często zupełnie

z republikańskim ustrojem państwa twórcy Konstytucji z 17 marca 1921 r. wzorowali się na francuskich ustawach konstytucyjnych z 1875 r.¹⁷ Francja jawiła się bowiem, pomimo często zmienianych gabinetów, jako państwo stabilne, o sprzężenie działającej administracji. Posiadała stosunkowo rozbudowany system praw i swobód obywatelskich, dający szerokim kręgom ludności prawo wyrażania opinii w wyborach, a ponadto w prasie, czy za pośrednictwem różnego rodzaju organizacji politycznych i społecznych. Rozwiązania francuskie stanowiły przykład na tyle demokratyczny, by można było za nimi agitować masy, a zarazem na tyle zgodny z interesami sfer posiadających, by zyskać ich poparcie¹⁸.

Nawiązanie w Konstytucji z 1921 r. do wzorców i tradycji III Republiki zaznaczyło się zwłaszcza w określeniu relacji między trzema władzami z charakterystyczną przewagą parlamentu wybieranego w wyborach powszechnych; w braku odpowiedzialności politycznej głowy państwa oraz szczególnej pozycji rządu odpowiedzialnego przed parlamentem za akty własne oraz prezydenta¹⁹. Wynikiem tej recepcji było uczynienie z prezydentury instytucji ograniczonej właściwie do funkcji reprezentacyjnej²⁰, słabość rządu i jego czę-

---

odmienne koncepcje ustrojowe. S. Krukowski, *Geneza konstytucji z 17 marca 1921 roku*, Warszawa 1977. Jak podsumował A. Ajnenkiel, odbyło się 106 posiedzeń Komisji Konstytucyjnej; debata konstytucyjna w Sejmie zajęła 38 posiedzeń plenarnych. Sprawy ustroju państwa stanowiły przedmiot wielkiej liczby zebrań poselskich, wieców i demonstracji. Poświęcono im ogromną ilość artykułów w prasie, publikacji, odczytów, kazań. Autor zaryzykował twierdzenie, że była to pierwsza w dziejach naszego państwa i narodu tak masowa publiczna debata dotycząca podstawowych kwestii politycznych i społecznych (A. Ajnenkiel, *Konstytucje Polski...*, s. 174). Głosy zwolenników i przeciwników recypowania francuskich rozwiązań przedstawia K.M. Ujazdowski, *Geneza i tożsamość Konstytucji V Republiki Francuskiej*, Kraków 2013, s. 318–321.

¹⁷ Ustrój III Republiki określały trzy ustawy konstytucyjne z 1875 r.: z 24 lutego „O Senacie”, z 25 lutego „O organizacji władz publicznych” i z 16 lipca „O stosunkach między organami władz publicznych”.

¹⁸ A. Ajnenkiel, *Konstytucje Polski...*, s. 167.

¹⁹ Trzeba przy tym nadmienić, że podobieństwo rozwiązań ustrojowych nie przekładało się na formę ani treść polskiej ustawy zasadniczej.

²⁰ Obydwie konstytucje przewidywały powszechne wybory na urząd prezydenta i siedmioletnią długość jego mandatu. Różnice zaznaczyły się w tym, że prezydent Francji był jednocześnie szefem rządu (konstytucja nie przewidywała funkcji premiera, którego pozycja ukształtowała się w drodze praktyki). Prezydent Francji posiadał prawo inicjatywy ustawodawczej, czego nie przewidziała dla prezydenta Konstytucja z 1921 r., ani prawa weta. Prawo rozwiązania parlamentu w Polsce było tak ograniczone, że w praktyce niemożliwe. S. Estreicher uznał za niebezpieczną w skutkach przejętą z Francji, a rozwiniętą jeszcze dalej dążność do zepchnięcia głowy państwa na stanowisko tytularnego i słomianego reprezentanta państwa, pozbawionego czynnika mogącego – w razie potrzeby – stać w obronie ogólnej idei państwowej. S. Estreicher, *Przewodnia myśl konstytucji polskiej w porównaniu do konstytucji obcych*, [w:] *Nasza konstytucja*, Warszawa 2021, reprint z 1922 r., s. 208.

ste zmiany, dominująca pozycja Sejmu wybieranego na pięć lat wobec faktycznej niemożności wcześniejszego rozwiązania go.

Wydaje się jednak, że w ówczesnych realiach politycznych i społecznych recypowanie francuskich wzorców było optymalnym rozwiązaniem. Nie zabrakło jednak głosów krytycznych, zarzucających nadmierne, a nawet bezrefleksyjne przywiązanie do francuskiej republiki parlamentarnej. Stanisław Estreicher zwracał uwagę na różne w obu państwach stosunki kulturalne, narodowe i polityczne. Twierdził, że twórcy polskiej konstytucji, zamiast złagodzić i dostosować do warunków polskich typ parlamentu, starali się wyciągnąć z idei supremacji parlamentarnej jeszcze dalej idące wnioski i ukształtować tę ideę jeszcze skrajniej niż we Francji²¹.

Oderwanie od polskiej rzeczywistości politycznej miało z pewnością istotny wpływ na nietrwałość systemu w praktyce jego funkcjonowania. Konstytucja marcowa z 1921 r. i Konstytucja III Republiki z 1875 r. podzielały te same wartości i w efekcie poniosły podobny los. Odwoływały się do zasad demokracji parlamentarnej i jednocześnie były źródłem niestabilności reżimu i kryzysów ministerialnych. W Polsce doprowadziło to do zamachu stanu w maju 1926 r. i znaczącej rewizji konstytucji z jej antyparlamentarnymi i antydemokratycznymi tendencjami²².

Kolejna polska ustawa zasadnicza okresu międzywojennego, z 23 kwietnia 1935 r., osadzona była na odmiennej aksjologii, z dominującą rolą głowy państwa i zminimalizowaną rolą parlamentu. Analiza rozwiązań w niej zawartych nasuwa uderzające skojarzenie z Konstytucją V Republiki z 4 października 1958 roku. Mogłoby się nawet wydawać, że mamy do czynienia z recypowaniem pewnych wzorców, ale w odwrotnym kierunku²³. Pomimo iż rodzi to pytanie o wpływ polskiej doktryny konstytucyjnej na koncepcje Charles'a de Gaulle'a, inicjatora i twórcy V Republiki, pierwszego jej prezydenta, co sugerowałyby chronologia uchwalenia tych konstytucji, trudno znaleźć w źródłach potwierdzenie tej tezy²⁴.

²¹ S. Estreicher, *Przewodnia myśl konstytucji polskiej...*, s. 206; W. Komarnicki stwierdził nawet, że system polityczny Konstytucji marcowej doprowadził do absolutyzmu parlamentarnego lub sejmowego. *O zmianie Konstytucji polskiej*, Wilno 1927, s. 6; tenże, *Ustrój państwowy Polski współczesnej. Geneza i system*, Kraków 2006, reprint z 1937 r., s. 61; K.M. Ujazdowski, *Geneza i tożsamość...*, s. 319–320.

²² W. Skrzydło, *Le problème de la réception des principes constitutionnelles: expériences de la France et de la Pologne au XXe siècle*, [w:] *L'État et le droit d'est en ouest...*, s. 295–296; tenże, *Problem recepcji zasad ustrojowych na przykładzie Francji i Polski międzywojennej*, [w:] E. Gdulewicz (red.), *Wiesław Skrzydło o ustroju politycznym Francji. Prace wybrane*, Lublin 2009, s. 125–130.

²³ W. Skrzydło, *Problem recepcji...*, s. 132.

²⁴ K.M. Ujazdowski, *Geneza i tożsamość...*, s. 323–324. Ujazdowski zauważa ponadto, iż można identyfikować wiele podobieństw między Piłsudskim a de Gaulle'em, m.in. man-

Podobieństwa, jakie zachodzą pomiędzy dwoma tekstami są bardzo wymowne. Wiesław Skrzydło sprowadził je do trzech zasadniczych kwestii:

- 1) zbliżonych warunków, w jakich powstały, łącznie z wątpliwościami w sprawie trybu ich uchwalenia²⁵;
- 2) podobnych źródeł ideowych, odzwierciedlonych m.in. w analogicznej systematyce treści,
- 3) podobieństw w zakresie konkretnych rozwiązań instytucjonalnych²⁶.

Najbardziej uderzająca zbieżność wyraża się w odejściu od systemu parlamentarnego i silnej konstytucyjnej roli egzekutywy, a zwłaszcza prezydenta z istotnymi uprawnieniami, wśród których prym wiedzie prawo do zapewnienia – poprzez swój arbitraż – regularnego funkcjonowania władz publicznych i ciągłości Republiki oraz do stania na straży zgodności z Konstytucją²⁷. Zasadą pozostała również odpowiedzialność parlamentu za stanowienie

---

dat polityczny oparty na zasłudze historycznej, doświadczenie wojskowe i niechęć do partii politycznych. Jednak de Gaulle zostawił Francji dobre instytucje, podczas gdy Piłsudski zgodził się na uchwalenie konstytucji napisanej w logice wykluczającej zmianę władzy w ramach wolnych wyborów. Co nie mniej istotne, de Gaulle podjął odpowiedzialność jako prezydent i doceniał wartość rządu w ramach instytucji. Tamże, s. 335–336; tenże, *Prezydent musi działać*, «Rzeczpospolita» 5.10.2018, <https://www.rp.pl/opinie-polityczno-spoleczne/art1710941-ujazdowski-prezydent-musi-dzialac> (21.12.2023).

²⁵ Na ostatnim etapie prac, 23 marca 1935 r., w głosowaniu nad poprawkami Senatu w Sejmie zastosowano regulację obowiązującą jeszcze konstytucji marcowej odnoszącą się do ustaw zwykłych (art. 35), a nie tryb przewidziany dla zmiany konstytucji (art. 125), zgodnie z którym akceptacja poprawek Senatu oznaczająca przyjęcie nowej konstytucji powinna nastąpić większością 2/3 głosów. Jeśli chodzi o Konstytucję z 1958 r. wątpliwości dotyczyły sposobu, w jaki uchylono przepisy właściwe dla trybu zmiany Konstytucji z 1946 r., by wprowadzić rozwiązania upoważniające rząd do przygotowania projektu konstytucji i poddania go pod referendum. J. Zakrzewska, *Tryb przygotowania i uchwalenia Konstytucji V Republiki Francuskiej z 4 października 1958 r.*, [w:] A. Gwiżdż (red.), *Tryb przygotowania i uchwalania konstytucji w wybranych krajach europejskich*, Warszawa 1990.

²⁶ Szczegółowo zob. W. Skrzydło, *Le problème de la réception...*, s. 296–299; tenże, *Problem recepcji...*, s. 133–135.

²⁷ Jak zauważa W. Skrzydło (*France et Pologne...*, s. 298), podobieństwa uregulowań Konstytucji z 1935 r. oraz z 1958 r. – nawet jeśli przypadkowe – są znaczące. Konstytucja z 1935 r. wskazywała, iż Prezydent stoi na czele Państwa Rzeczypospolitej; na nim spoczywa odpowiedzialność wobec Boga i historii za losy Państwa. Jego obowiązkiem naczelnym jest troska o dobro Państwa, gotowość obronną i stanowisko wśród narodów świata. W jego osobie skupia się jednolita i niepodzielna władza państwowa (art. 2). Prezydent harmonizuje działania naczelných organów państwowych (art. 11). Konstytucja z 1958 r. stanowi, że Prezydent Republiki czuwa nad przestrzeganiem Konstytucji. Zapewnia przez swój arbitraż właściwe funkcjonowanie władz publicznych, jak również ciągłość państwa. Jest on gwarantem niepodległości narodowej, integralności terytorium oraz przestrzegania traktatów (art. 5; w pierwotnej wersji przepis kończył się sformułowaniem „przestrzegania umów Wspólnoty oraz traktatów”).

prawa, ale obie konstytucje przewidywały akty normatywne z mocą ustawy, które z natury rzeczy musiały mieć charakter wtórny lub dodatkowy. Konstytucja z 1935 r. wprowadziła monopol na dekrety w niektórych sprawach, odbierając je tym samym parlamentowi. Konstytucja z 1958 r. poszła dalej, definiując zakres prawa w sposób restrykcyjny i pozostawiając cały obszar działalności normatywnej władzy wykonawczej²⁸.

Trzeba jednak zauważyć, że Konstytucja V Republiki utrzymała rozwiązania w ramach tradycji republikańskiej i dogmatu suwerenności narodu jako podstawy ustroju opartego na demokracji parlamentarnej oraz poszanowaniu wolności i praw jednostki. Konstytucja z 1935 r. stawiała za cel zerwanie z liberalną wizją państwa i praw jednostki. Sprzyjała powstaniu autorytarnego reżimu wolnego od kontroli nie tylko ze strony parlamentu, ale także opinii publicznej²⁹.

Od transformacji ustrojowej do Konstytucji z 1997 r.

Konstytucja V Republiki nie pozostała bez echa w późniejszym czasie, zwłaszcza w okresie transformacji ustrojowej i budowy państwowości w duchu demokratycznych wartości³⁰, choć nie zawsze odwołanie do jej zasad wiązało się z ich akceptacją³¹.

Jak zauważa Maria Kruk, konstytucję tę widziano z dwu perspektyw. Pierwszą wyznaczało polskie przywiązanie do parlamentaryzmu w duchu III Republiki, kultywowanego później w Polsce w ramach Konstytucji z 1921 r. i zako-

²⁸ E. Gdulewicz, *Parlament a rząd w V Republice Francuskiej. Sfera ustawodawcza*, Lublin 1990.

²⁹ E. Gdulewicz, *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 1935 roku* (współaut. A. Gwiżdż, Z. Witkowski), [w:] M. Kallas, *Konstytucje Polski. Studium monograficzne z dziejów polskiego konstytucjonalizmu*, t. II, Warszawa 1990. Konstytucja kwietniowa lokowała zaufanie wyłącznie w prezydenturze i przez to eliminowała możliwość elastycznego zastosowania regulacji, gdyby pojawiła się większość rządowa przeciwna poglądom prezydenta. Nie była przygotowana na charakterystyczne dla V Republiki *cohabitation* i powstanie rządu parlamentarnego przeciwnego stanowisku prezydenta ze wzmocnionym w tej sytuacji premierem. K.M. Ujazdowski, *Geneza i tożsamość...*, s. 131.

³⁰ K. Complak, *Arguments de la Constitution française de 1958 à l'Assemblée constituante polonaise*, [w:] B. Mathieu (red.), *1958–2008 Cinquantième anniversaire de la Constitution française*, Paris 2008, s. 657.

³¹ M. Granat i K. Kaleta nazwali Konstytucję 1958 r. fenomenem europejskiego konstytucjonalizmu. Idee, jakie legły u jej podstaw, choć odpowiadające na wyzwania polityczne konkretnego miejsca i czasu, mają uniwersalny charakter. A rozwiązania przyjęte w jej przepisach stanowiły pewne novum w dziejach konstytucjonalizmu i nie przeszły bez echa poza granicami Francji. M. Granat, K. Kaleta, *Fenomen Konstytucji V Republiki Francuskiej*, «Przegląd Sejmowy» 2008, nr 6, s. 9.

rzenionego w polskiej tradycji parlamentaryzmu. W dużym skrócie oznacza to wywyższoną pozycję parlamentu jako organu przedstawicielskiego, reprezentującego niemal niepodzielnie i posiadającego, ze wszystkimi niezbędnymi atrybutami, suwerena. Z tego punktu widzenia konstytucja francuska z 1958 r. została przyjęta z zastrzeżeniami, ponieważ zrywała z kanonem tej szczególnej pozycji parlamentu, nadając mu swoistą preponderancję w systemie podziału władz. Co prawda system V Republiki spotkał się z ostrą krytyką w okresie PRL, kiedy to Konstytucja RP przyznała Sejmowi pozycję naczelnego organu w systemie władzy państwowej – oczywiście według zasad, które nie zostały wprowadzone w życie. Zasady te pozwalały jednak ówczesnej doktrynie odwoływać się do pewnej demokratycznej wartości, a nawet ją idealizować, zwłaszcza że w warunkach PRL racjonalizacja parlamentaryzmu nie była konieczna. Być może miało to też znaczenie później, w okresie transformacji, w obronie pozycji Sejmu w momencie wprowadzania zasady podziału władz i odwoływaniu się w procesie tworzenia nowej konstytucji do ogólnej idei parlamentarnego systemu rządów konstytucji marcowej, a w szczególności do rezerwy wobec zbyt silnej egzekutywy³².

Drugim spojrzeniem na francuską konstytucję V Republiki, o którym mówi Maria Kruk, jest jej racjonalizm. Zarówno w klasycznym znaczeniu terminu „racjonalizacja parlamentaryzmu”, jak i w bardziej ogólnym znaczeniu warunków dla bardziej skutecznej i efektywnej władzy wykonawczej, mniej zależnej od politycznych „kaprysów” rozproszonej struktury partyjnej w parlamencie. Autorka ocenia, że perspektywa ta budziła pewną zazdrość, zwłaszcza gdy w okresie transformacji ujawniły się w Polsce wszystkie negatywne cechy parlamentaryzmu opartego na zatimizowanym politycznie składzie Sejmu. Liczne wypowiedzi polityków, choć nie zawsze naukowo udokumentowane, wskazywały wówczas na możliwość powrotu do wzorców V Republiki. Echa tego można odnaleźć w ustawie konstytucyjnej z 17 października 1992 r. (tzw. Mała konstytucja)³³. Nawiązanie do Konstytucji z 1958 r. oznaczało przyjęcie rozwiązań demokratycznych, zweryfikowanych przez praktykę V Republiki, co miało gwarantować stabilność władzy wykonawczej i jej skuteczność. Wpływ francuskich rozwiązań uwidocznił się więc przede wszystkim w instytucji prezydenta i przyjęciu zasady powszechnych i bezpośrednich wyborów na ten urząd.

³² M. Kruk, *V czy VI Republika? Rozważania wstępne o kierunku zmian konstytucji francuskiej i ich znaczeniu dla doktryny polskiej*, «Przegląd Sejmowy» 2008, nr 6, s. 181. Polska myśl polityczna optowała za naprawą systemu parlamentarnego, co przeważało w dokumentach opozycji demokratycznej. Do wyjątków należał Ruch Młodej Polski, który widząc potrzebę projektowania ustroju niepodległej Polski jako syntezy siły państwa i wolności, odwoływał się do gaullistowskich koncepcji ustrojowych. K.M. Ujazdowski, *Geneza i tożsamość...*, s. 338.

³³ M. Kruk, *V czy VI Republika?...*, s. 181–182; M. Kallas, *Mała konstytucja*, Warszawa 1993.

Prezydent został określony najwyższym przedstawicielem państwa, któremu powierzono ogólne kierownictwo w dziedzinie stosunków zagranicznych, odpowiedzialność za bezpieczeństwo wewnętrzne i zewnętrzne państwa oraz prawo podejmowania decyzji w sprawach dotyczących obronności państwa.

Od tej koncepcji prezydentury odeszli twórcy obowiązującej obecnie Konstytucji z 2 kwietnia 1997 r. Prezydentura w myśl logiki systemu V Republiki (za czym optował m.in. Lech Wałęsa) nie była możliwa ze względu na polski system partyjny – rozdrobniony, z trudem tworzący niestabilne koalicje, niegwarantujący prezydentom własnego silnego zaplecza partyjnego. Poza tym, doświadczenia sprzed Konstytucji związane zwłaszcza ze sposobem sprawowania władzy przez Lecha Wałęsę rodziły obawy, że konkurencja kompetencyjna w obrębie egzekutywy może wywoływać konflikty między rządem i prezydentem, a w efekcie osłabiać egzekutywę jako całość³⁴.

Choć prezydent wybierany jest w Polsce w wyborach powszechnych, jego rola różni się zasadniczo od roli prezydenta we Francji. Mimo silnej legitymacji i licznych uprawnień organizacyjnych, inicjatywnych i „blokujących” (jak prawo weta ustawodawczego, czy skargi do Trybunału Konstytucyjnego), trudno uznać pozycję Prezydenta za dominującą w relacjach z Sejmem i Radą Ministrów. W praktyce znaczenie jego aktywności polityczno-legislacyjnej zależy często od czysto politycznych relacji między osobą sprawującą urząd prezydenta a kierownictwem politycznym partii tworzących w danym momencie rząd. Polityczna identyfikacja prezydenta z większością parlamentarną i rządem wzmacnia komplementarność tych ośrodków władzy. Ich opozycja sprzyja konkurencyjności. Mimo to, na gruncie polskich rozwiązań, w sytuacji rozbieżnych opcji politycznych pomiędzy rządem a prezydentem, nie da się tych relacji porównać do tak bardzo charakterystycznej we Francji koabitacji³⁵. Prezydent częściej sięga po mechanizmy pozwalające mu odgrywać rolę arbitra na scenie politycznej, ale jego kompetencje, w porównaniu do kompetencji prezydenta Francji są znacznie ograniczone³⁶.

³⁴ M. Kruk, *Przyczynek do rozważań o inspiracjach Konstytucji RP z 1997 r.*, [w:] C. Mik (red.), *Konstytucja. Prawo i praktyka. Wybór studiów. Księga jubileuszowa Marii Kruk*, Warszawa 2019, s. 63 (pierwotnie: «Państwo i Prawo» 2002, z. 12, s. 3 i n.). Też zob. także, *Some Remarks about the Conception of Executive Power in the 1997 Polish Constitution*, «Contemporary Central & East European Law» nr 1–4/2000–1–4/2001, s. 53.

³⁵ Ł. Jakubiak, *Koabitacja w systemie politycznym V Republiki Francuskiej*, Kraków 2010.

³⁶ Pozycję głowy państwa we Francji charakteryzuje przewodniczenie posiedzeniom rządu, przyjmowanie aktów rządowych *en conseil des ministres*, dysponowanie szeregiem prerogatyw, czy nieograniczone prawo do rozwiązania parlamentu. Szerzej E. Popławska, *Instytucja prezydenta w systemie politycznym V Republiki*, Warszawa 1995. Na marginesie warto odnotować, jak zauważa J. Szymanek, że francuski punkt widzenia prezydentury proponuje bodajże najbardziej dojrzałą postać arbitrażu głowy państwa, wkładając ją jednocześnie w republikańskie ramy, które stały się punktem odniesienia dla zdecy-

Konkluzje

Oddziaływanie francuskiego konstytucjonalizmu na polski porządek prawny jest wciąż obecne w badaniach i analizach doktryny prawa konstytucyjnego. Tytułem przykładu można wskazać, że liczne teksty odnosiły się do specyfiki francuskiego systemu rządów, instytucji prezydenta, okresów koabitacji, roli partii politycznych, demokracji przedstawicielskiej *versus* bezpośredniej, izb parlamentu, sądownictwa, Rady Stanu, czy Rady Konstytucyjnej. Nie mniej ważne były opracowania na temat praw i wolności, zarówno w ujęciu historycznych, dostrzegające wagę i znaczenie wciąż obowiązującej Deklaracji Praw Człowieka i Obywatela z 1789 r., jak w perspektywie ich ewolucji znaczonej czasem i zmiennymi okolicznościami. Do istotnych należy zaliczyć badania związane z rozwojem prawa międzynarodowego i integracji europejskiej. Wskazana problematyka cieszy się ciągłym zainteresowaniem także z tego względu, że aktualna sytuacja w Europie przynosi nowe doświadczenia, z jakimi musi mierzyć się państwo na forum międzynarodowym, nauka dokonuje zaś ich krytycznej oceny³⁷.

Niekiedy z zazdrością patrzymy na elastyczność zmian, jakie zachodzą we francuskiej konstytucji, pomimo sztywnych i trudnych co do zasady reguł jej nowelizowania. Choć praktyka ta bywa czasem we Francji krytykowana³⁸, przynosi rezultaty, na które w Polsce brakuje wystarczającej determinacji, jak

---

dowanej większości państw naszego kontynentu. *Arbitraż polityczny głowy państwa*, Warszawa 2009, s. 23.

³⁷ Polska literatura prawnicza poświęcona francuskiemu konstytucjonalizmowi jest bardzo bogata, toteż przytoczenie jej wykracza poza ramy artykułu; część opracowań zostało wymienionych w tekście. Wybór polskiej bibliografii dotyczącej ustroju politycznego Francji został zamieszczony w książce pod red. J. Szymanka, *Ustrój polityczny Francji współczesnej*, Warszawa 2013. Wciąż pojawiają się w czasopismach nowe artykuły, rozdziały w pracach zbiorowych oraz pozycje książkowe, jak np.: Ł. Jakubiaka, *Francuska druga izba na tle przekształceń parlamentarnego systemu rządów (od III do V Republiki)*, Kraków 2016; K. Kubuj, *Zmiana Konstytucji V Republiki Francuskiej. Przedmiot. Tryb. Kontrola*, Warszawa 2018; L. Jamroza, *Ewolucja konstytucjonalizmu francuskiego (1789–1958). Rola republikańskiej tradycji konstytucyjnej*, Białystok 2019; M. Krzemińskiego, *Premier w Republice Francuskiej. Geneza – ramy prawne – praktyka*, Warszawa 2019; R. Puchty, *Rada Stanu jako organ sądowej ochrony konstytucji we Francji*, Warszawa 2019; K.M. Ujazdowskiego, *De Gaulle the Restorer of the Republic*, Sopot 2021.

³⁸ Konstytucja z 1958 r. podlegała licznym zmianom formalnym (trzy razy w latach 60. i dwukrotnie w latach 70. XX w., dziewiętnaście razy w okresie 1992–2008) oraz modyfikacji treści w drodze wykładni, zwłaszcza Rady Konstytucyjnej. W doktrynie prawa francuskiego praktyka częstych formalnych nowelizacji tekstu zwana jest „rewizjonizmem konstytucyjnym”. Krytycy mówią o banalizacji zmiany, inflacji nowelizacji, bulimii konstytucyjnej, zagrożeniu dla stabilności, postępującej desakralizacji konstytucji itp. K. Kubuj, *Zmiana Konstytucji V Republiki Francuskiej...*, s. 295–296.

choćby w przypadku regulacji dotyczących członkostwa Polski w Unii Europejskiej, czyli tzw. rozdziału europejskiego.

Na pytanie, dlaczego Francja i V Republika są stale w kręgu zainteresowań polskich badaczy, można odpowiedzieć, że wciąż poszukujemy optymalnych rozwiązań ustrojowych. Czerpiemy z obcych wzorów i obcych doświadczeń, by ulepszać rodzime rozwiązania, wskazywać trafne kierunki, ale także analizować te, które mierzą się z krytyką. We współczesnych demokracjach stan państwa wymaga ciągłej refleksji. Wymaga też trwałości i równowagi między stabilnością paktu konstytucyjnego a jego zdolnością do ewolucji. Dyskusje te mają wymiar uniwersalny.

Bibliografia

- Ajnenkiel A., *Konstytucje Polski 1791–1997*, Warszawa 2001.
- Bigaut Ch., *Le réformisme constitutionnel en France (1789–2000)*, Paris 2000.
- Complak K., *Arguments de la Constitution française de 1958 à l'Assemblée constituante polonaise*, [w:] B. Mathieu (red.), *1958–2008 Cinquantième anniversaire de la Constitution française*, Paris 2008.
- Esmein A., *Prawo konstytucyjne*, Warszawa 2013, reprint wydania z 1921 r.
- Estreicher S., *Przewodnia myśl konstytucji polskiej w porównaniu do konstytucji obcych*, [w:] *Nasza konstytucja*, Warszawa 2012, reprint z 1922 r.
- Gdulewicz E., *System konstytucyjny Francji*, Warszawa 2000.
- Gdulewicz E., *Parlament a rząd w V Republice Francuskiej. Sfera ustawodawcza*, Lublin 1990.
- Granat M., Kaleta K., *Fenomen Konstytucji V Republiki Francuskiej*, «Przegląd Sejmowy» 2008, nr 6.
- Jakubiak Ł., *Koabitacja w systemie politycznym V Republiki Francuskiej*, Kraków 2010.
- Jakubiak Ł., *Francuska druga izba na tle przekształceń parlamentarnego systemu rządów (od III do V Republiki)*, Kraków 2016.
- Jamróż L., *Ewolucja konstytucjonalizmu francuskiego (1789–1958). Rola republikańskiej tradycji konstytucyjnej*, Białystok 2019.
- Kallas M., *Konstytucja Księstwa Warszawskiego. Jej powstanie, systematyka i główne instytucje w związku z normami szczegółowymi i praktyką*, Toruń 1970.
- Kallas M., *Mała konstytucja*, Warszawa 1993.
- Kallas M., *Ustrój konstytucyjny Księstwa Warszawskiego*, «Przegląd Sejmowy» 2007, nr 5.
- Komarnicki W., *Ustrój państwowy Polski współczesnej. Geneza i system*, Kraków 2006, reprint z 1937 r.
- Kruk M., *Le parlement dans la tradition constitutionnelle polonaise*, [w:] *L'État et le droit d'est en ouest. Mélanges offerts au professeur Michel Lesage*, Paryż 2006.
- Kruk M., *V czy VI Republika? Rozważania wstępne o kierunku zmian konstytucji francuskiej i ich znaczeniu dla doktryny polskiej*, «Przegląd Sejmowy» 2008, nr 6.
- Kruk M., *Przyczynek do rozważań o inspiracjach Konstytucji RP z 1997 r.*, [w:] C. Mik (red.), *Konstytucja. Prawo i praktyka. Wybór studiów. Księga jubileuszowa Marii Kruk*, Warszawa 2019 (pierwotnie: «Państwo i Prawo» 2002, z. 12).
- Kruk M., *Some Remarks about the Conception of Executive Power in the 1997 Polish Constitution*, «Contemporary Central & East European Law» nr 1–4/2000–1–4/2001.
- Krukowski S., *Geneza konstytucji z 17 marca 1921 roku*, Warszawa 1977.

- Krzemiński M., *Premier w Republice Francuskiej. Geneza – ramy prawne – praktyka*, Warszawa 2019.
- Kubuj K., *Zmiana Konstytucji V Republiki Francuskiej. Przedmiot, tryb, kontrola*, Warszawa 2018.
- Morabito M., Bourmaud D., *Historia konstytucyjna i polityczna Francji (1789–1958)*, tłum. A. Jamróz, Białystok 1996.
- Mbongo P., *La Ve République. Une brève histoire intellectuelle*, «Politeia» 2009, nr 16.
- Pezant J.L., *De la mise en oeuvre des Constitutions: l'exception française*, [w:] *Mélanges en l'honneur de Jean Gicquel. Constitutions et pouvoir*, Paris 2008.
- Puchta R., *Rada Stanu jako organ sądowej ochrony konstytucji we Francji*, Warszawa 2019.
- Rousseau J.J., *Uwagi nad rządem polskim*, tłum. M. Starzewski, Kraków 1924, https://kpbcb.umk.pl/dlibra/publication/36083/edition/47300/content?format_id=2 (21.12.2023).
- Rousseau J.J., *Umowa społeczna*, 1762, tłum. A. Peretiatkowicz, Łódź 1948.
- Skrzydło W., *Le problème de la réception des principes constitutionnelles: expériences de la France et de la Pologne au XXe siècle*, [w:] *L'État et le droit d'est en ouest. Mélanges offerts au professeur Michel Lesage*, Paryż 2006.
- Skrzydło W., *Problem recepcji zasad ustrojowych na przykładzie Francji i Polski międzywojennej*, [w:] E. Gdulewicz (red.), *Wiesław Skrzydło o ustroju politycznym Francji. Prace wybrane*, Lublin 2009.
- Szymanek J., *Ustrój polityczny Francji współczesnej*, Warszawa 2013.
- Szymanek J., *Arbitraż polityczny głowy państwa*, Warszawa 2009.
- Ujazdowski K.M., *Geneza i tożsamość Konstytucji V Republiki Francuskiej*, Kraków 2013.
- Ujazdowski K.M., *De Gaulle the Restorer of the Republic*, Sopot 2021.
- Wiązek P., *Dwie pierwsze nowożytnie, europejskie konstytucje: podobieństwa i różnice*, «Opolskie Studia Administracyjno-Prawne» 2020, vol. 18, issue 3.
- Włoch W., *O duchu konstytucji*, [w:] *Ankieta o konstytucji z 17 marca 1921*, reprint Warszawa 2014.
- Wolff L., *Polska według Rousseau*, <https://histmag.org/Polska-wedlug-Rousseau-21535> (21.12.2023).
- Wolff L., *Wynalezienie Europy Wschodniej. Mapa cywilizacji w dobie oświecenia*, Kraków 2020.
- Wołoszyński R., *Polska w opiniach Francuzów XVIII*, [w:] *Rulhière i jego współcześni*, Warszawa 1964.
- Zakrzewska J., *Tryb przygotowania i uchwalenia Konstytucji V Republiki Francuskiej z 4 października 1958 r.*, [w:] A. Gwiżdż (red.), *Tryb przygotowania i uchwalania konstytucji w wybranych krajach europejskich*, Warszawa 1990.